

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol12.No3. Fall 2022. PP: 1-31

Historical Approaches in Persian Gulf Studies as an Introduction to Iranian Studies

Hamid Asadpour¹ Hossein Eskandari²

1. Assistant Professor, Department of History, Persian Gulf University, Bushehr, Iran. Email: Asadpour22@gmail.com
2. Researcher and Ph.D. in the History of Iran, from the History Department of Bushehr University. Bushehr, Iran. Email: Hoes1355@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 7May 2022

Received in revised form:
13Augu 2022

Accepted: 11 Sept 2022

Published online:
7 Octo 2022

Keywords:

Iran,
Iranian Studies,
Persian Gulf,
Persian Gulf Studies,
Historiography.

ABSTRACT

The Persian Gulf, as a trade highway throughout history, has played a key role in economic, political-military, social, and even cultural issues not only in Iran but also in the world. The basic location of this important waterway has long attracted the attention of regional and supra-regional powers. For this reason, understanding the issues of the Persian Gulf in various aspects is of great importance. In other words, Persian Gulf studies are a prelude to understanding the history of Iran. The importance of this knowledge is such that knowing the history of Iran without examining the history of the Persian Gulf is vague and incomplete knowledge. Throughout the history of Iran, due to the views of the rulers and, consequently, historians, less attention has been paid to the historiography of the Persian Gulf. However, from the Afsharid and Zandiye periods, and especially the late Qajar period, more attention was paid to the Persian Gulf issues, and as a result, the volume of works and writings in this field increased. Today, many governments in the Persian Gulf region and world powers have studied the Persian Gulf. This research examines how to investigate the Persian Gulf and the reasons for paying attention to it. It is based on the assumption that the analysis of the history of the Persian Gulf can be an introduction to understanding the current developments of this waterway in the political, military, and economic context. This research has tried to analyze this issue with analytical and descriptive methods and relying

on various data sources. The findings of this study indicate the development of scientific centers related to the history of the Persian Gulf, especially in the political, military, and economic dimensions, and that less attention has been paid to the social aspect compared to other aspects. It is also necessary to design new scientific strategies for Persian Gulf studies in order to avoid repetitive research on the Persian Gulf, especially in Iranian scientific centers, in order to help politicians, plan the current and future issues of this important waterway as accurately as possible.

Introduction

As a commercial highway throughout history, the Persian Gulf has played an important role in the economic, political-military, social, and even cultural issues of Iran and the world. The strategic location of this important waterway has caused it to be the focus of regional and extra-regional powers since ancient times. For this reason, understanding the issues and history of the Persian Gulf from different aspects has been very important. In other words, Persian Gulf studies can be an introduction to knowledge of Iranian history and Iranian studies. The shores of the Persian Gulf and its waterway as the southern border have an inseparable link with the history and geography of Iran. Therefore, knowing the history of Iran without examining the history of the Persian Gulf will be vague and incomplete. Although, for various reasons throughout the history of Iran, no significant attention has been paid to the historiography of the Persian Gulf, in some periods, especially in the Afsharia and Zandiya periods and especially in the late Qajar period, attention has been paid to the issues of the Persian Gulf, and as a result, the number of works and compositions in this field has increased. . This is despite the fact that today many governments in the Persian Gulf region and world powers have studied the Persian Gulf.

Material & Methods

The Persian Gulf has played an important role in the economic, cultural, military and political history of Iran throughout history, and in addition to historians and geographers, tourists, warriors, and traders have always been interested in its history, and the name of the Persian Gulf in all Their documents are here.

Throughout history, the Persian Gulf has played an important role in the economic, cultural, military, and political history of Iran, and in addition to historians and geographers, travelers, warriors, and merchants have always been interested in its history. The occurrence of the name "Persian Gulf" in all historical documents shows that it is important.

Due to the importance of this political and commercial waterway and its role in political, military, and economic developments, many studies have been conducted about it. Today, academic departments, scientific departments, and specialized faculties are dedicated to various studies about the Persian Gulf. In this research, we also want to examine the Persian Gulf studies and find the reasons for their attention by researchers. It seems that the study of the history of the Persian Gulf can be an introduction to understanding today's developments in Iran and its neighboring regions.

Discussion of Results and Conclusions

Despite the importance of the Persian Gulf in historical studies, it seems that there are still uncertainties about the history of its coasts, so the main question of this research is: How can studies of the Persian Gulf help to better understand Iran and Iranian civilization? The research method in this article is the method of historical studies based on the documents and historical sources available in libraries and archives. Continued for a long time in history and in the eyes of Iranian historians. The result of this negligence is the failure to use these waterways properly. One of the results of the research was that the history of this sea is linked with the civilizational history of Iran. Therefore, it can be concluded that if Persian Gulf studies are strengthened, Iranian Studies, can also be strengthened. Studies have shown that some people seek to change and falsify the name of the Persian Gulf. They intend to achieve their political, economic, and political ideals by establishing the historical identity of the Gulf and conducting documented research. Now, considering this situation, it is necessary that Persian Gulf studies, as an important necessity, should be given serious attention to Iranian Studies.

References

1. Ibn Balkhi,(1984), *Fars Nameh*, Edited by Lestrangle and Nicholson, Tehran: Duniya Kitab Publications.

2. Estrabadi, Mirza Mehdi Khan,(1998), *History of Jahangasha Naderi*, under the care of Seyyed Abdullah Anwar, Tehran: Association of Cultural Artifacts and Masters. [In Persian]
3. Mousavi Nami Esfahani, Mirza Mohammad Sadegh, (1984), *Tarikh Giti Gosha*, edited by Saeed Nafisi, Tehran: Iqbal Publishing House. [In Persian]
4. Asadpour, Hamid,(2008), *The economic and political history of the Persian Gulf in the era of Afsharia and Zandiyeh*, first edition, Tehran: Publications of the Research and Development Institute of Human Sciences.
5. Al-Balādhurī , Aḥmad ibn Yaḥyā ibn Jābir,(1985), *Kitab Futuh al-Buldan* , translated by Azartash Azarnoosh, second edition, Tehran: Soroush Publishing[In Persian].
6. Jafari-Mazhab, Mohsen, (2000), *The Iran section of Lodovico de Vartema's travelogue*, book of the month of history and geography, No 37 - 38.
7. Jangnameh Keshm and Jeronnameh,(2005), Edited by Mohammad Baqer Vothoqi and Abdol Rasul Khairandish, Tehran: The Book of Heritage Publishing.
8. *Hudūd al- Ālam min al-Mashriq ilá l-Maghrib*, (1961), by the efforts of Manouchehr Sotoudeh, Tehran: University of Tehran Press.
9. Hassan Hadi,(1991), *The history of Iranian shipping up to the 16th century*, translated by Omid Egheti, Tehran: Publications. [In Persian]
10. Hosseini Fasaei, Mirzahasan,(2008), *Fars Nameh Naseri*, edited by Mansour Rostgar Fasaei, Tehran: Amirkabir Publications.
11. Hosseini Manshi, Mohammad Mirak Bin Massoud, (2005), *Riaz Al-Fardous Khani*, edited by Iraj Afshar, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.
12. Della Valle, Pietro, (2013), *Delawaleh's travel book*, translated by Mahmoud Behrouzi, volume 2, Tehran: (n.p). [In Persian]
13. *Raeen,Esmail, (1971), History of Iranian Seafaring, (n.d)*
14. Chardin,Jean, (1993), *Chardin's travel book*, translated by Iqbal Yaghmai, Tehran: Tos Publishing. [In Persian]
15. Shirazi Lari, Ruhollah,(2018), *Sharafnama*, by the effort of Mohammad Baqer Vatoghi, Tehran: Islamic Council Documents Center.

16. Tabari, Mohammad Bin Jarir,(1996), *Tarikh Tabari*, Volumes 2 and 5, translated by Abolqasem Payandeh, Tehran: Asatir Publishing House. [In Persian]
17. *Ardeshir Babkan's career*,(1990), translated by Qasim Hasheminejad, Tehran: Markaz publishing house. [In Persian]
18. Kramer, Samuel, (1961), *Sumerian Tablets*, translated by Davud Rasaei, Tehran: Franklin Publications [In Persian].
19. Kayani, Mohammad Yusuf, (1987), *Cities of Iran*, Tehran: Publications of the Ministry of Culture and Islamic Guidance
20. Majidzadeh, Youssef, (1998), *History and Civilization of Ilam*, Tehran: University Press.
21. Marashi, Safavi Mirza Mohammad Khalil,(1984), *Majma al-Tawarikh*, corrected by Abbas Iqbal Ashtiani, Tehran: Sanai Publications.
22. Maravi, Mohammad Kazem,(1995), *Tarikh Alam Arai Naderi*, by Mohammad Amin Riahi, Tehran: Scientific Publication.
23. Mustawfi , Hamdallah,(1983), *The Nuzhat al-Qulub*, by Guy LeStrange, Tehran: Duniya Kitab Publishing.
24. Ibn Miskawayh, Abū ‘Alī Aḥmad ibn Muhammad, (1997), *Tajarib al-Umam*, Vol 1- 6, translated by Abolqasem Emami and Ali Naghi Manzavi, Tehran: Tos Publishing. [In Persian]
25. Al-Muqaddasi , Abu Abdullah Muhammad bin Ahmad, (2005), *Ahsan al-taqasim fi ma ‘rifat al-aqalim*,translated by Ali Naghi Manzavi, Tehran: Komesh Publishing House. [In Persian]
26. Herodotus, (1977), *History of Herodotus*, translated by Vahid Mazandarani, Tehran: Academy of Literature and Art. [In Persian]
27. Vathouqi, Mohammad Baqir,(2013), *Persian Gulf and neighboring countries*, Tehran: Samt Publications.
28. Lorimer, JJ,(1971), *Dilil al-Khalij (Al-Farsi), al-Jazla Awl and al-Jaz al-Thani*, Qatar, Doha: Taba Ali Nafaqa Sheikh Khalifa bin Muhammad Al Thani, Amir Dullah of Qatar .
29. Albright, Frank P (1982) *The American Archaeological Expedition in Dhofar, Oman, (1952–1953)* (Washington, DC: The American Foundation for the Study of Man,
30. Anon (1992) “United Arab Emirates: “*History and Folklore Research Center*”, Asian Folklore Studies 51.1.
31. Bahl, Christopher (2020) “*Transoceanic Arabic Historiography: Sharing the Past of the Sixteenth-Century Western Indian Ocean*”, Journal of Global History 15.2.
32. Bibby, T. Geoffrey (1969) *Looking for Dilmun* (New York: Alfred A. Knopf).

-
33. Bishara, Fahad Ahmad, (2020)“*The Many Voyages of Fateh Al-Khayr: Unfurling the Gulf in the Age of Oceanic History*”, International Journal of Middle East Studies 52.
 34. Bishara, Fahad Ahmad (2014) “*Narrative and the Historian’s Craft in the Arabic Historiography of the Gulf*”, *The Persian Gulf in Modern Times: People, Ports, and History*, edited by Lawrence G. Potter (New York: Palgrave Macmillan)
 35. Floor, Willem(1982)“*First Contacts between the Netherlands and Masqat or A Report on the Discovery of the Coast of ‘Oman in 1666: Translation and Introduction*”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 132.2 English translation of a 1666 report on Oman by Jacob Voge (written on the orders of Hendrick van Wijck, the director of the Dutch East India Company in Bandar Abbas) with maps by Adriaen vander Werff.
 36. Franks, Patricia C. and Anthony Bernier (eds) (2018). *The International Directory of National Archives* (New York: Rowman & Littlefield)
 37. Kapel, Holger (1967) Atlas of the Stone-Age Cultures of Qatar, Reports on the Danish Archaeological Expedition to the Arabian Gulf vol. 1, Jutland Archaeological Society Publications, published in English and Arabic.
 38. Kelly, Marjorie (2011) “*Balancing Cultures at the American University of Kuwait*”, *Journal of Arabian Studies* 1.2.
 39. Khouri, Fred J (1979) “*Review of Bahrain, Qatar and the United Arab Emirates: Colonial Past, Present Problems, and Future Prospects* by Muhammad Sadik and William P. Snavely”, *American Political*.
 40. Marr, Phebe (1984) “*Review of Iraq: The Contemporary State* by Tim Niblock”, *Middle East Journal* 38.2.
 41. Niblock, Tim (1979) “*The Centre for Arab Gulf Studies University of Exeter*”, *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies* 6.2.
 42. Pollalis, Spiro and Nader Ardalan (eds), (2018). *Gulf Sustainable Urbanism: The Past*, 2 vols Doha: HBKU Press.
 43. Seaman, Anna, (2010) “*Recorded Interviews*”, *The National*, 8 July 2010.
 44. Serjeant, Robert B. and Robin L. Bidwell(1974) “*Introduction*”, *Arabian Studies* 1.
 45. Strabo (1994) “*The Geography*”, translated by Horvace Leonard ions. London.
-

46. Zahlan, Rosemarie Said (1980) "*Gulf Studies in the United States*", Arab Studies Quarterly 2.1.

47. www.Bahrainmirror.com", June2016

Cite this article: Asadpour, Hamid & Eskandari, Hossein. Historical Approaches in Persian Gulf Studies as an Introduction to Iranian Studies. Journal of Iranian and Islamic studies.vol 12. No3, Pages-1-31. **Doi: 10.30484/JII.2022.2928**

© The Authors; **Hamid Asadpour & Hossein Eskandari**

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

Doi: 10.30484/JII.2022.2928

رهیافت تاریخی در خلیج فارس شناسی به مثابه مقدمه ای بر مطالعات ایران‌شناسی

حمید اسدپور^۱ حسین اسکندری^۲

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه خلیج فارس بوشهر، ایران رایانامه: asadpour@pgu.ac.ir

۲. پژوهشگر تاریخ و دکترا تاریخ ایران دوره اسلامی از گروه تاریخ دانشگاه خلیج فارس بوشهر، ایران رایانامه Hoes1355@gmail.com

چکیده

اطلاعات مقاله

خلیج فارس به‌عنوان شاهراه تجاری در طول تاریخ، نقش اساسی در مسائل اقتصادی، سیاسی- نظامی، اجتماعی و حتی فرهنگی ایران و جهان ایفا نموده‌است. موقعیت اساسی این آبراه مهم سبب شده تا از دیرباز مورد توجه قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای قرار گیرد. به همین دلیل، شناخت مسائل و تاریخ خلیج فارس در جنبه‌های مختلف، دارای اهمیت فراوانی بوده‌است. به‌عبارتی مطالعات خلیج فارس مقدمه‌ای بر شناخت تاریخ ایران است و شناخت این تاریخ بدون بررسی تاریخ خلیج فارس، شناختی مبهم و ناقص خواهد بود. پرچه به‌دلایل مختلف در طول تاریخ ایران توجه درخوری به تاریخ نگاری خلیج فارس نشده است، اما برخی از ادوار به‌ویژه از دوره افشاریه و زندیه علی‌الخصوص اواخر دوره قاجار توجه به مسائل خلیج فارس بیشتر شده است و در نتیجه حجم آثار و تألیفات در این زمینه افزایش یافته‌است. این در حالی است که امروزه بسیاری از دولت‌های منطقه خلیج فارس و قدرت‌های جهانی به مطالعات خلیج فارس پرداخته‌اند. این پژوهش به بررسی چگونگی مطالعات خلیج فارس شناسی و علل توجه به آن پرداخته‌است و بر این فرض استوار است که تحلیل تاریخ خلیج فارس می‌تواند مقدمه‌ای جهت شناخت تحولات امروز و کسب منافع در این آبراه سیاسی- نظامی و اقتصادی باشد. این پژوهش با روش تحلیلی- توصیفی و با اتکا به داده‌های مختلف تاریخی سعی در تحلیل و واکاوی این مساله داشته‌است. یافته‌های این پژوهش حکایت از توسعه مراکز علمی مربوط به تاریخ خلیج فارس به‌ویژه در ابعاد سیاسی نظامی و اقتصادی دارد و این در حالی است که کمتر به جنبه اجتماعی در مقایسه با دیگر جنبه‌ها توجه شده‌است. هم‌چنین لازم است جهت خروج از تکرار تحقیقات در مورد خلیج فارس به‌ویژه در مراکز علمی ایران، استراتژی‌های نوین علمی جهت مطالعات خلیج فارس طراحی شود تا با برنامه‌ریزی هر چه دقیق‌تر به سیاستمداران در مورد مسائل حال و آینده این آبراه مهم کمک نماید.

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۱۷
 تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۵/۲۲
 تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۶/۳۰
 تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۱/۰۷/۱۵

واژه‌های کلیدی:

ایران،
 ایران‌شناسی،
 خلیج فارس،
 خلیج فارس شناسی،
 تاریخ نگاری.

استناد: اسدپور، حمید و اسکندری، حسین (۱۴۰۱) رهیافت‌های تاریخی در خلیج فارس شناسی به مثابه مقدمه ای بر مطالعات ایران‌شناسی، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۲، ش ۳، ص ۱-۳۱

مقدمه:

در طول تاریخ بشر کمتر شاه راهی به مانند خلیج فارس اهمیت داشته است و این اهمیت را تداوم بخشیده است. از قدیمی ترین دوران تاریخ بشر تاکنون خلیج فارس از ابعاد سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی عنوان یک آبراه مهم مطرح بوده است. به ویژه در عصر معاصر و با کشف نفت این اهمیت فزونی یافته است. شناخت این آبراه مهم و تاریخ آن به منزله شناخت نه تنها تمدن ایران بلکه تمدن جهانی است. چنانکه بخش عمده ای از تجارت جهانی از گذشته تاکنون در ارتباط با خلیج فارس صورت گرفته است. تجارتی که تنها جنبه اقتصادی نداشته است، بلکه پیامدهای فرهنگی مهمی نیز برجای گذاشته است. به عبارت دیگر شناخت بخشی از تاریخ اجتماعی و فرهنگی ایران و جهان وابسته به شناخت خلیج فارس است. مسئله دیگری که در شناخت خلیج فارس اهمیت دارد، بررسی دیاسپورای ایرانی و تحولات آن می باشد. بخشی از دلایل توسعه اسلام و مناسبات فرهنگی میان جهان اسلام و دیگر سرزمین ها در آفریقا یا شرق دور، تحت تأثیر مناسبات تجاری اقتصادی و فرهنگی است که بخش عمده آن از سوی خلیج فارس صورت گرفته است. به ویژه مسئله مهاجرت و تبادل فرهنگی میان ایران و سواحل جنوبی خلیج فارس که کاملاً وابسته به کرانه ها و پس کرانه های خلیج فارس است. این شناخت می تواند به مسئله یکپارچگی و همراهی و همکاری های دوجانبه و چند جانبه دول حاشیه خلیج فارس بیانجامد. به همین دلیل، امروزه بسیاری از کشورهای جهان به ویژه کشورهای حاشیه خلیج فارس بر مطالعات خلیج فارس شناسی متمرکز شده اند و سعی نموده اند تا ردپای تاریخ فرهنگ و تمدن خود را به هر شکلی در این آبراه جستجو نمایند. این پژوهش به بررسی اهمیت خلیج فارس شناسی در ایران و دیگر کشورها پرداخته است و به این پرسش های اساسی، پاسخ داده است که دلایل اهمیت

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

خلیج فارس شناسی چیست؟ هم چنین خلیج فارس شناسی در ایران، در مقایسه با دیگر کشورها، در چه سطح و جایگاهی قرار دارد؟ به نظر می‌رسد که تحلیل تاریخ خلیج فارس می‌تواند مقدمه‌ای جهت شناخت تحولات امروز و کسب منافع در این آبراه سیاسی- نظامی و اقتصادی باشد. هم چنین در طی سال‌های اخیر، کشورهایی مانند کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس با همکاری با محققان و مراکز علمی دیگر کشورها، بیش از کشور ما بر موضوع خلیج فارس شناسی متمرکز شده‌اند. یافته‌های این پژوهش نیز حکایت از آن دارد که بسیاری از این دولت‌ها بنا بر دلایل سیاسی، اقتصادی و فرهنگی به موضوعات متعددی از خلیج فارس شناسی توجه نموده‌اند.

خلیج فارس شناسی در آثار باستان

از گذشته‌های دور، خلیج فارس شناسی و توجه به این آبراهه در آثار مورخان نمود یافته‌است. چنانکه در آثار مورخان سومری از فعالیت‌های عمرانی و ایجاد کانال‌های آبیاری در کرانه‌های خلیج فارس و در محلی به نام دیلمون یاد شده‌است. (کریم، ۱۳۴۰: ۶۵-۶۰) همچنین در آثار این مورخان به پایگاه‌های دریایی به نام مکن و ملخ اشاره شده‌است که به نظر می‌رسد همان حبشه و عمان امروزی باشد. (وثوقی، ۱۳۹۰: ۲۴) در کتیبه‌های عیلامی از بندر لیان نام برده شده که در زمان پادشاهی شوتروک نهونته «Shutruk Nahuteh» از مراکز مهم تجاری در کرانه‌های خلیج فارس بوده‌است. (مجیدزاده، ۱۳۷۰: ۳۲-۲۰) در کتیبه‌های هخامنشیان و به‌ویژه در زمان داریوش و در آثار مورخان مانند هرودوت نیز به ایالات و شهرهای واقع در کرانه خلیج فارس اشاراتی شده‌است. (هرودت، ۱۳۵۶: ۲۲۴) چنانکه هخامنشیان به ساختن کاخ‌هایی در کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس مانند تاو که پرداختند.

(Strabo, 1954: 15-45)

مورخان دوره سلوکیان و اشکانیان توجه چندانی به خلیج فارس نداشتند، ولی از دوره ساسانی و با توجه به اینکه این مناطق مورد نظر حکومت مرکزی قرار گرفت در آثار مورخان دوره ساسانی و مورخان مسلمان این منطقه بار دیگر نمود زیادی یافت. در کارنامه اردشیر بابکان از لشکرکشی‌های اولیه اردشیر به کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس و دریای عمان سخن گفته شده است. (کارنامه اردشیر بابکان، ۱۳۶۹: ۴۲ و ۵۲) همچنین در کتاب شهرستان‌های ایران که از متون دوره ساسانی است از ساخت شهرهایی مانند گور به اردشیر و زرنگ در کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس و دریای عمان صحبت شده است. (وثوقی، ۱۳۹۰: ۶۴) در دوره ساسانی، ریشهر یا همان ریواردشیر از شهرهای مهمی بود که برخی کالاها به ویژه مروارید و محصولات صنعتی و کشاورزی از این شهر در کرانه خلیج فارس به مناطق دیگر برده می‌شد. (کیانی، ۱۳۶۶: ۲۸۱)

مورخان و خلیج فارس تا پایان دوره صفوی

در آثار دوره اسلامی نیز مورخان به خلیج فارس و دریای عمان توجه داشته‌اند. این توجه بیشتر مبتنی بر مسائل سیاسی به ویژه فتوحات مسلمانان بود. چنانکه شهرهای باستانی مهمی در این پس کرانه‌های خلیج فارس مانند توز یا همان توج، مورد توجه مورخان قرار گرفت. از اولین اشارات به این مناطق مربوط به دوره ساسانی و حملات اعرابی مانند عبدالقیس به این مناطق است که «از گوسفند و کشت و مال و کسانی ببرند بسی تباهی بسیار کردند و مدتی کسی از پارسیان به پیکار ایشان نیامد که تاج پادشاهی به کودکی داده بودند». (طبری، ۱۳۷۵: ۵۹۹) ابوعلی مسکویه رازی هم گزارش داده که «اعراب پیش آمدند و در ریشهر و مرزهای پارس شتر بخوابانیدند و بر مردم و چهارپایان و کشت و کار و خواسته‌هایشان چیره شدند و بسی تباهی کردند. (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۱۳۳) در دوره شاپور دوم بود

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

که وی به سرکوب این اعراب پرداخت و گروه‌هایی از آن را در کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس سکونت داد. (طبری، ۱۳۷۵: ۶۰۰)

در زمان فتوحات مسلمانان، یکی از مناطقی که مورد توجه آنان قرار گرفت کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس بود. چنانکه تصرف تو با وجود داشتن راه‌های مواصلاتی و منابع غذایی فراوان مورد توجه مسلمانان قرار گرفت. اهمیت فتح آن، چنان بود که بلاگری آن را به‌مانند نبرد قادسیه دانسته و معتقد بود که دشواری نبرد و کثرت نعمت که در این منطقه نصیب مسلمانان شد به‌مانند قادسیه بود. (بلاگری، ۱۳۶۴: ۱۴۳) مسلمانان با تصرف پس کرانه‌هایی در خلیج فارس مانند توج، موفق به گسترش فتوحات خود در ایالت فارس شدند. (طبری، ۱۳۷۵: ۲۰۰۶)

به‌جز گزارشات مورخان مسلمان که به‌طور عمده مبتنی بر مسائل سیاسی و فتوحات بود، کمتر به خلیج فارس پرداخته شده‌است. آنچه که از مسائل خلیج فارس در دوره اسلامی به‌غیر از مسائل سیاسی را بتوان یافت، می‌بایست در کتب جغرافیایی جستجو نمود. چنانکه مؤلف حدود العالم، از کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس سخن گفته است و راه‌ها و مناطق و شهرهای تجاری مانند ریشهر، نجیرم و توج را نام برده‌است. (حدود العالم، ۱۳۴۰: ۱۳۳ و ۱۳۲ و ۴۴) مقدسی نیز از اوضاع تجاری و اقتصادی کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس صحبت کرده‌است و حیات شهرهای این ناحیه را وابسته به بازرگانی دانسته‌است. (مقدسی، ۱۳۸۵: ۳۰ و ۳۳ و ۶۴۸) ابن بلخی نیز در فارس نامه، راه‌های تجاری به‌سمت خلیج فارس را بر شمرده است و در مورد اهمیت این راه‌ها و مسیرهای تجاری بحث نموده‌است. (ابن بلخی، ۱۳۶۳: ۱۳۳ و ۱۳۴ و ۱۵۰) در قرون بعد نیز جغرافیدانانی مانند حمدالله مستوفی به آبادانی پس کرانه‌های خلیج فارس و سکونت گسترده اعراب در این نواحی اشاره کرده‌اند. (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۱۶)

پس می‌توان گفت که از قرن سوم تا دوره صفویه یعنی تقریباً قرون میانه و پس از آن توجه اندکی در آثار مورخان به خلیج فارس شده‌است و بار دیگر یاد و نام خلیج فارس و مطالعه آن را می‌بایست در آثار جغرافیدانان جستجو نمود. چنانکه جغرافیدانانی مانند مقدسی به سازندگان کشتی توسط سیرافی‌ها و اهمیت بنادری مانند سیراف اشاره کرده‌اند. (حسن هادی، ۱۳۷۰، ۱۹۵) بر خلاف جغرافیدانان، در آثار مورخان، اطلاعات مربوط به خلیج فارس و بنادر بسیار معروفی مانند سیراف، تنها ذکر کلی از این شهرها می‌باشد (تحریر تاریک و صاف، ۱۳۷۲: ۱۰۱) و یا در موارد کلی تر نام‌هایی مانند گرمسیرات و ایراهستان آمده‌است. (همان، ۱۰۳)

اگر در قرون مانند قرن چهارم هجری اندکی توجه بیشتری به خلیج فارس و مسائل سیاسی و تجاری آن شد به دلیل تثبیت نفوذ و اقتدار آل بویه در فارس، خوزستان و حتی عمان می‌باشد که باعث شد که برخی منابع تاریخی و باز هم بیشتر جغرافیدانان به ذکر حوادث و رویدادهای خلیج فارس بپردازند. (مسکویه رازی، ۱۳۷۶: ۲۷۱ و ۲۷۰ و راثین، ۱۳۵۰: ۲۳۵)

مورخان دوره امپراتوری‌های بزرگی مانند غزنویان و سلجوقیان در آثار خود چندان که باید به خلیج فارس و مسائل آن نپرداختند و با افول آل بویه، موضوعات مربوط به کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس در آثار مورخان بسیار کم‌رنگ گردید. اندک توجهات و اشارات مربوط به این منطقه در آثار این دوره، به دلیل رونق بازمانده از دوره آل بویه در خلیج فارس بود.

در دوره صفویه و با وجود آنکه شاه اسماعیل موفق به ایجاد یک وحدت سیاسی و جغرافیایی در ایران شد، منطقه خلیج فارس و تحولات آن کمتر مورد توجه حکومت صفوی و مورخان این دوره قرار گرفت. فقدان نیروی دریایی جهت ایفای نقش در این منطقه و عدم حضور شاهان صفوی در این نواحی باعث شد که منابع صفوی به حوادث این ناحیه توجه چندانی نداشته‌باشند. بی‌توجهی به مسائل خلیج فارس

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

در آثار مورخان این دوره چنان است که حسینی منشی جهت نشان دادن ضعف حکومت صفوی در خلیج فارس اشاره می‌کند که «جماعت فرنگیه پرتگالیه، نایب و والی هرمز را به رشوه و تکلفات فریفته، داخل هرمز شده و بدین جهت به بحرین نیز راه یافتند، به فنون حیل ریشه در اراضی آن جزیره محکم نمودند». (حسینی منشی، ۱۳۸۵: ۴۲۴) این مورخ یا به عمد و یا از روی ناآگاهی فراموش کرده‌است که حکام هرمز تا چه حد در برابر پرتغالی‌ها مقاومت کردند و به قیام در برابر آن‌ها پرداختند و سرانجام با برتری پرتغالی‌ها در تجهیزات نظامی دریایی، شکست بر آنان تحمیل شد.

آنچه باعث شده در برهه‌ای طولانی از تاریخ ایران، خلیج فارس شناسی، مورد توجه مورخان قرار نگیرد، دیدگاه برخی شاهان ایرانی است. به واقع اکثر سلسله‌هایی که در ایران به قدرت رسیدند حکومت‌هایی متکی بر نیروهای ایللیاتی بودند که منافع خود را در خشکی‌ها جستجو می‌کردند و از سوی دیگر آنها وابسته به نیروهای بودند که هیچ‌گونه تجربه دریایی نداشتند. به واقع عدم توجه درباره‌ای ایرانی به مسائل دریایی به‌ویژه خلیج فارس و دریای عمان و همچنین فقدان تهدیدات دریایی پیش روی حکومت‌ها که به‌نوعی اساس حکومت را در معرض خطر قرار دهد باعث بی‌توجهی به خلیج فارس و مسائل آن شد. اگر در دوره اول و میانی صفویه به مسائل خلیج فارس هم توجهی شده‌است، بیشتر از سوی سفرنامه نویسان اروپایی و یا از سوی مورخان و نویسندگانی است که خود در کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس اقامت داشتند و به حوادث این منطقه توجه نمودند. برای نمونه می‌توان به روح‌الله شیرازی لاری اشاره نمود. (شیرازی لاری، ۱۳۸۹: ۱۵۴ و ۱۵۹ و ۲۹۸) همچنین می‌توان منظومه ارزشمند جنگ نامه کشم و جرون‌نامه را نام برد که بخشی از آن سروده قدری شیرازی است و بخش دیگر، سروده شاعری گمنام است که خود در کرانه و پس کرانه‌های خلیج فارس حضور داشته، مسائل سیاسی

و نظامی این نواحی، به‌ویژه نقش ایرانیان در شکست دادن پرتغالی‌ها را به‌خوبی بیان کرده‌است. (جنگ نامه کشم و جرون‌نامه، ۱۳۸۴: ۲۲۴ و ۷۸ و ۸۶ و ۴۵ و ۴۷ و ۱۶ و ۷)

در دوره پایانی حکومت صفویه، حمله اعراب مسقط به کرانه‌های خلیج فارس و ناتوانی صفویان در دفع این شورش‌ها باعث ایجاد مشکلات فراوانی در خلیج فارس شد که این مسائل در آثار برخی از مورخان این دوره انعکاس یافته‌است. بی‌توجهی حکومت صفوی به مسائل این ناحیه چنان بود که مرعشی صفوی در توصیف نیروی دریایی صفویه که برای نبرد با اعراب مسقط فرستاده شدند، عنوان می‌دارد «آن‌ها کسانی بودند که دریایی به‌غیر از خاک ندیده بودند و چون اول‌بار سوار کشتی شدند سر ایشان مانند فلک دوار به‌دور آمد قی و غیثان روی داد». (مرعشی صفوی، ۱۳۶۲: ۴۰) در اثر بی‌تجربگی این نیروها، اموال و آذوقه آنان به‌دست اعراب افتاد و اکثر آنان قتل عام شدند. (همان، ۴۰)

بر خلاف مورخان دوره صفوی، سفرنامه نویسان اروپایی به مسائل مختلفی از خلیج فارس توجه نمودند. از آن جمله می‌توان به لودوویکو دی وارتما «Ludovico di varthma» از سیاحان و نیز اشاره کرد که به توصیف هرمز، صید و تجارت مروارید و حتی مسائلی مانند کمبود آب و غذا در این نواحی اشاره کرده‌است. (جعفری‌مذهب، ۱۳۷۹: ۳۰) از دیگر سیاحانی که خود در کرانه‌های خلیج فارس حضور یافته‌است و اطلاعاتی در مورد اوضاع سیاسی و اجتماعی این ناحیه ارائه داده‌است، دلواله می‌باشد. (دلواله، ۱۳۸۰: ۱۰۳۱-۱۰۶۳) شاردن نیز در اثر دائره‌المعارف گونه خود، به توصیف اوضاع اقتصادی و وضعیت مشاغل در کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس پرداخته‌است. (شاردن، ۱۳۷۲: ۱۰۲۶ و ۷۳۵).

خلیج فارس شناسی از دوره افشاریه تا معاصر

از دوره افشاریه به‌بعد، توجه به خلیج فارس در آثار مورخان ایرانی بیشتر شد. اهمیت خلیج فارس برای نادرشاه که ناشی از گفتمان مسلط در سیاست‌ها و اندیشه‌های نادر شاه بود بر خلاف کریم‌خان زند که

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

به ناچار و از روی ناگزیر به خلیج فارس کشیده شد سبب گردید تا در آثار مورخان، اقبال به مسئله خلیج فارس بیشتر گردد (اسدپور، ۱۳۷۸: ۱۲۶) چنانکه نادرشاه از همان آغاز قدرت خود به نقش و جایگاه تجارت، به ویژه تجارت خلیج فارس در قدرت و حکومت پی برده بود. همچنین مسئله حاکمیت ایران در خلیج فارس که با ظهور قدرت‌هایی مانند اعراب یاغی مسقط به خطر افتاده بود باعث شد تا به بخش تجاری خلیج فارس ضرر و زیان زیادی وارد گردد و این مساله هم مورد توجه نادرشاه بود. (لوریمر، ۱۹۷۱: ۱۰۵۴) از سوی دیگر تشکیل ناوگان دریایی قدرتمند که نادرشاه به کمک آن سعی در ایجاد یک وحدت سیاسی و جغرافیایی در مرزها ایرانی ایران داشت نیز از عوامل مهم در توجه بیشتر به خلیج فارس شناسی شد. چنانکه نادرشاه در نامه به سلطان محمود عثمانی عنوان می‌دارد «بعد از آنکه به اقتضای قدر، سلطنت ایران به صفویه انتقال یافت در عهد آن سلسله، بلخ با توابع به تصرف ازبک و کابل به تصرف هند و عراق عرب و دیاربکر و بخشی از آذربایجان به تصرف عثمانی در آمد در مغان به تأیید الهی، جلوس بر اورنگ سلطنت ایران واقع شد و مشهود ضمیر گشت که انشاءالله تعالی ممالک موروثی که در تصرف سلاطین اطراف است انتزاع و استرداد شود. (مروی، ۱۳۷۴: ۹۷۹) پس مشخص می‌شود که نادرشاه در اندیشه فتح همه نقاط ایران و استرداد همه آن‌ها بود که خلیج فارس و دریای عمان نیز شامل آن می‌گردید و به همین دلیل مورخان دوره افشاریه در آثار خود به کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس پرداخته‌اند. (مروی، ۱۳۷۴: ۳۵۸ و استرآبادی، ۱۳۷۷: ۴۲۱) این وضعیت در دوره زندیه نیز تداوم یافت. (موسوی نادی اصفهانی، ۱۳۶۳: ۱۶۱ و ۱۸۵ و ۱۸۷)

در دوره قاجاریه و بعد از آن هم مسائل متعددی باعث توجه هر چه بیشتر به مسئله خلیج فارس شناسی شد. رقابت‌های استعماری به خصوص کشمکش‌ها میان فرانسه انگلیس و روسیه که ایران و خلیج فارس نیز عرصه این رقابت‌ها شد، کشف نفت، اهمیت خلیج فارس و موقعیت حساس این آبراهه مهم در

جنگ‌های جهانی و تشکیل دولت‌های مختلف در اطراف این شاهراه تجاری از جمله این مسائل بود. اهمیت نفت خلیج فارس چنان بود که با وجود کشف نفت در مناطق دیگر، خلیج فارس همچنان اهمیت خود را در این مورد حفظ کرد. پرداختن به خلیج فارس شناسی در دوره معاصر چنان اهمیتی یافت که مباحث مربوط به نام آن نیز مدت‌ها است که مورد مناقشه قرار گرفته‌است و برخی دولت‌ها سعی در تغییر نام واقعی و همیشگی خلیج فارس داشتند. به نظر می‌رسد تغییر نام، مقدمه‌ای برای تغییر جغرافیا باشد که تا این اندازه مورد توجه برخی کشورها قرار گرفته‌است. از مهم‌ترین آثار تاریخی دوره قاجار که در تألیف آن‌ها، توجه فراوانی به کرانه‌ها و پس کرانه‌های خلیج فارس شده‌است، فارس نامه ناصری اثر حسینی فسایی و نزهت الاخبار اثر میرزا محمد جعفر حقایق نگار خورموجی می‌باشند. همچنین می‌توان به آثار سدیدالسلطنه کبابی مانند اعلام الناس فی احوال بندرعباس و تاریخ مسقط و عمان، بحرین و قطر و روابط آن‌ها با ایران اشاره کرد.

در دوره معاصر، به مساله خلیج فارس شناسی بیش از گذشته پرداخته شده‌است. هرچند آسیب‌های فراوان نیز در این زمینه وجود دارد. از جمله نخستین آثار مهم در زمینه خلیج فارس شناسی می‌توان به اثر اسماعیل رائین با عنوان کتابنامه خلیج فارس اشاره کرد که مجموعه مستندات مربوط به خلیج فارس، تا زمان نویسنده جمع آوری شده‌است. همچنین آثار دیگری مانند کتاب‌شناسی موضوعی خلیج فارس اثر بیژن اسدی و کتاب‌شناسی توصیفی خلیج فارس اثر اسماعیل صداقت کیش از دیگر فعالیت‌ها در این زمینه است. از اقدامات مهم در این باره، برگزاری همایش‌های مربوط به خلیج فارس توسط وزارت امور خارجه و انتشار مجموعه مقالات مربوط به این همایش‌ها و سپس تأسیس رشته تاریخ خلیج فارس شناسی در مقطع کارشناسی ارشد در دانشگاه‌های تهران، اصفهان، شهید چمران و خلیج فارس بوشهر می‌باشد. به‌رغم این فعالیت‌ها، خلیج فارس شناسی در ایران دچار آسیب‌های فراوانی شده‌است. از جمله

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

این آسیب‌ها می‌توان به انتشار و پرداختن به موضوعات تکراری به‌ویژه در زمینه‌های سیاسی اشاره کرد. اقدامی که عمدتاً از سوی محققان نامی کشور انجام شده‌است و سبب گردیده تا دیگر محققان با انگیزه کمتر به مسائل خلیج فارس بپردازند. با این فرض که مسائل مطرح شده و نتایج به‌دست آمده تکراری می‌باشد.

آسیب دیگر آنکه، بررسی بسیاری از موضوعات مربوط به خلیج فارس در ایران، مورد غفلت واقع شده‌است. موضوعاتی که نیازمند فعالیت‌های هماهنگ بین رشته‌ای و همچنین تحقیقات میدانی می‌باشند. چرا که موضوعات مربوط به قبایل، مذهب، مهاجرت، آب، کشاورزی و بسیاری از مسائل اجتماعی خلیج فارس است که کمتر به آن‌ها پرداخته شده‌است. این مسئله بر خلاف فعالیت‌های خلیج فارس شناسی در دیگر کشورها به‌ویژه کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس است که با سرمایه‌گذاری کلان در این زمینه به‌ویژه با همکاری کشورها و مراکز علمی جهانی به آن‌ها پرداخته‌اند.

کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس و خلیج فارس شناسی

از آغاز قرن بیستم به‌بعد مباحث اساسی در مورد خلیج فارس به‌ویژه شبه جزیره عربستان و با تمرکز بر مطالعات بین رشته‌ای آغاز شد. در آغاز بیشتر گزارشات مربوط به شرکت‌های هند شرقی مانند هند شرقی هلند و نویسندگان مطرح آن منتشر شد و همچنین بیشتر مباحث، برگرفته از سفرنامه‌های اروپاییان در مورد خلیج فارس بود. (Floor, 1982: 289-307) برخی از آثار در ابتدا در مورد قوم شناسی در مورد یمن به‌ویژه یمن جنوبی توسط فردریک. ام. هانتز، کویت توسط هارولد دیکسون و شرق عربستان توسط ساموئل زومر و پل هریسون مطرح شدند. در عمان، بررسی‌های تاریخی توسط جان فیلیپی و تحقیقات در مورد امارات توسط دونالد هاوولی انجام شد و آثار کلی در مورد خلیج فارس توسط محققانی مانند آرنولد ویلسون منتشر شد. در اواخر قرن نوزدهم و قرن بیستم افرادی مانند لویمر

به انتشار آثاری در مورد خلیج فارس پرداختند و تا این زمان عمدتاً نویسندگان غیر عرب، آثاری در مورد این کشورها منتشر کردند. از جمله نویسندگان عرب و ایرانی می‌توان به حسین بن غنام، عثمان بن بشیر، حمید بن روزایق، عثمان البصری در قرن نوزدهم، محمود آلوسی، خالد البسام، عبدالرحمن‌الخیری، نورالدین السلیمی و سدید السلطنه کبابی در اوایل قرن بیستم و صلاح‌البکری، عبدالله الجرفی و عبدالحق نقشبندی در اواسط قرن بیستم اشاره نمود. (Bahle, 2020: 180-203) پس آثار منتشر شده توسط نویسندگان عرب در مورد کشورهای عربی خلیج فارس بسیار اندک و تعداد آنان انگشت‌شمار بود.

به‌مرور زمان مطالعات خلیج فارس در اواخر قرن نوزدهم و اواسط قرن بیستم شکل حرفه‌ای‌تری به خود گرفت و در زمینه‌های باستان‌شناسی، امور جغرافیایی و حتی زبان‌شناسی تمرکز بیشتری یافت. در زمینه باستان‌شناسی می‌توان به آثار ادوارد گلاسر، جوزف هالوی، ارنست مکای و در مورد انسان‌شناسی به آثار محققانی مانند آلویز موزیل، پیتر لینهاردت و کلاوس فردیناند اشاره کرد. (Zahlan, 1980: 90-100) به تدریج با ظهور محققانی نوپا در مطالعات خلیج فارس شناسی در سرزمین‌های عربی، در اواسط قرن بیستم به‌بعد کنفرانس‌های بین‌المللی در مورد مطالعات این منطقه برپا گردید. تأسیس انجمن عرب در انستیتوی باستان‌شناسی دانشگاه لندن و برگزاری سمینارها و انتشارات مقالاتی در مورد باستان‌شناسی خلیج فارس با تأکید بر سرزمین‌های عربی به‌ویژه در دانشگاه کمبریج و توسط افرادی مانند جان دیتون، دیوید وایتهاوس و ریموند دی علاقه به مطالعات را بیشتر کرد. در ۱۹۶۹ مرکز خاورمیانه شناسی آکسفورد و کالج مطالعات شرقی و آفریقایی در لندن، اولین کنفرانس‌های بین‌رشته‌ای در مورد مطالعات خلیج فارس شناسی با تأکید بر شبه جزیره عربستان برگزار کردند. در ۱۹۷۰ نیز کنفرانس دیگری در این مورد توسط انجمن عربی در کمبریج در مورد

مجمه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

باستان‌شناسی، تاریخ و تحولات خط و زبان در این ناحیه برگزار شد. هم‌چنین در ۱۹۷۰ یک کنفرانس چهار روزه در شهر رم در مورد خلیج فارس و با تکیه بر تحولات اجتماعی و اقتصادی با حضور مقامات متعددی از کشورهای مختلف برگزار شد. نمونه این کنفرانس‌ها در سال ۱۹۷۹ با مطالعات عمیق‌تر در کمبریج برگزار گردید. در نتیجه این فعالیت‌ها در ۱۹۷۰ تا ۱۹۸۰ کتبی توسط متخصصین و با تمرکز بر فعالیت‌های بین رشته‌ای بود، منتشر گردید که از آن جمله شبه جزیره عربستان، جامعه و سیاست می‌باشد. یافته‌های کنفرانس‌های رم و کمبریج نیز در قالب کتبی انتشار یافت. (Kahouri, 1979:259) در ۱۹۸۱ نیز با حمایت‌های مالی مرکز مطالعات خلیج عربی در دانشگاه بصره، کنفرانسی برپا شد و محققان عرب و به‌ویژه عراقی و غربی به ارائه مطالعات خود پرداختند. (Marr, 1984:309-310)

پس از آغاز جنگ عراق و ایران، مباحث سیاسی و اقتصادی توسعه بیشتری یافت. اهمیت روز افزون نفت، توسعه‌طلبی‌ها در خلیج فارس و مسائلی مانند توسعه اقتصادی، مشکلات مهاجرت‌ها و مباحث و موضوعات ایدئولوژیک و مدرنیزاسیون سبب گردید تا مطالعات خلیج فارس در همه کشورهایی که در حاشیه این آبراه قرار داشتند، اهمیت دوچندانی یابد. محققان به این نتیجه رسیدند که مطالعات این ناحیه که سال‌ها در مجموع مطالعات خاورمیانه بود، در بسیاری از زمینه‌ها پیشرفت چندانی نداشته‌است. سرزمین‌هایی که مدت‌ها تحت سلطه عثمانی بودند و تاریخ نگاری آن به‌طور قطع در حاشیه تاریخ نگاری عثمانی و تحولات آن قرار داشته‌است. (Bishara, 2014:44)

اما از اواسط قرن بیستم به تدریج این وضعیت تغییر یافت. چنانکه تا پیش از این تاریخ، تحقیقات میدانی فراوانی در خلیج فارس شکل نگرفته بود. مشکلات زندگی و حمل و نقل و دیگر امور باعث شده بود که کمتر محققان به فعالیت‌های میدانی در این نواحی بپردازند. از سوی دیگر پژوهشگران

داخلی این کشورها نیز مواجه با سانسور و تحریف مطالب خود شده، نگران از دست رفتن شغل خود توسط دولت‌ها بودند. پس آثار کمتری در مورد خلیج فارس منتشر می‌گردید. سرانجام، حمایت‌های شیوخ عرب از مطالعات خلیج فارس شناسی و ارتباط با مراکز علمی در اروپا و آمریکا، علاقمندی محققان عرب را بیشتر کرد. چنانکه مطالعات این اساتید به ایجاد پیوند میان خلیج فارس و اقیانوس هند منجر شد و آثاری در این زمینه انتشار دادند. به‌ویژه از اواخر دهه ۱۹۹۰ و با همکاری‌های دانشگاه‌های آمریکایی با دانشگاه‌های عربی، زمینه برای این گونه فعالیت‌ها توسعه یافت. ، Kaple (Kelly, 1967:25 & 2011: 201-209)

دهه ۲۰۰۰ آغاز گسترش فوق‌العاده در مورد مطالعات سرزمین‌های عربی و خلیج فارس بود. بورس‌های تحصیلی به اوج خود رسید، تعداد کتاب‌های منتشر شده در برخی کشورها مثل قطر، چند برابر شد و توجه به ارتباط خلیج فارس با اقیانوس هند و شرق آفریقا نیز گسترش زیادی یافت. (Bishara, 2020:1-16) در قطر با راه اندازی کتابخانه دیجیتال، مطالعات تاریخی در مورد این ناحیه رشد چشمگیری یافت. این کتابخانه در حال حاضر، یکی از بزرگ‌ترین بایگانی‌های دیجیتال در خاورمیانه محسوب می‌شود و تمرکز عمده آن بر مباحث مربوط به خلیج فارس شناسی است. به‌ویژه تحقیقات در زمینه باستان‌شناسی رشد فوق‌العاده‌ای یافته‌است. (Albrghat, 1982:33-5) بخش عمده مطالعات خلیج فارس شناسی مربوط به باستان‌شناسی است. در این دوره، مؤسسه‌اتی مانند شرکت نفت بحرین نیز تحت تأثیر فعالیت‌های باستان‌شناسی قرار گرفتند و بودجه‌هایی جهت تحقیقات در این زمینه قرار دادند که باعث استحکام پایه‌های باستان‌شناسی به شکل بسیار بهتر در این منطقه شد. این مساله در کشورهای دیگر عضو شورای خلیج فارس نیز گسترش یافت. لازم به ذکر است که از دهه ۱۹۷۰ باستان‌شناسان فرانسوی، انگلیسی و دانمارکی فعالیت خود را آغاز کرده بودند. (1969:15)

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

(Bibby) به همین جهت از ۱۹۷۰ به بعد مراکزی مانند موزه ملی قطر، موزه ملی در ابوظبی، ریاض، بصره و عدن تأسیس شد. اهمیت دهه ۱۹۷۰ در این بود که در همین دوره یعنی سال ۱۹۷۳ ریچارد با نت، از موزه بریتانیا، کمیته مطالعات عرب و خلیج فارس را در لندن بنیان نهاد تا بودجه‌های امور باستان‌شناسی در این نواحی تأمین شود. این همان کمیته‌ای بود که حمایت‌های مالی و سرمایه‌گذاری جهت باستان‌شناسان در بحرین انجام داد و سپس بودجه‌هایی جهت مطالعات در عمان و قطر تصویب شد. در ۱۹۸۷ نیز انجمن مطالعات عربی با اصلاحاتی دوباره تأسیس شد و بعدها با مرکز مطالعات عربستان ادغام شدند و به بنیاد انگلیس برای مطالعات عربستان در ۲۰۱۰ و سپس انجمن بین‌المللی مطالعات عربستان در ۲۰۱۹ تبدیل شد. پس مطالعات در این ناحیه به‌ویژه شبه جزیره عربستان به‌عنوان یک کل منسجم با جهان عرب در منطقه توسعه یافت. (Serjeant, 1974:15-50)

در این دوره، مجله دو زبانه مطالعات خلیج فارس و شبه جزیره عربستان منتشر شد و در کشورهایی مانند عمان نیز وزارت میراث و فرهنگ، مجله دو زبانه مطالعات عمان منتشر کرد که به مطالعات در مورد فرهنگ، تاریخ و جغرافیای عمان پرداخت. در عربستان نیز گروه تاریخ در دانشگاه ملک سعود، همایش‌های بین‌المللی در زمینه تاریخ شبه جزیره عربستان برگزار کرد که آخرین آن در سال ۲۰۱۸ بود. انجمن انگلیسی و عمانی نیز جهت ارتقای دانش تاریخی و فرهنگی دو کشور در لندن تأسیس شد و به مطالعات تاریخی و فرهنگی و برگزاری مجموعه‌ای از سخنرانی‌های سالانه اقدام نمود. درباره یمن نیز، بنیان‌گذاری مرکز مطالعات آمریکایی در سال ۱۹۷۸، سبب توسعه مطالعات تاریخی در مورد یمن شد و طی این سال‌ها آثار متعدد و یک خبرنامه از ۱۹۷۹ تا ۲۰۰۹ منتشر کرد و تحقیقات متعددی در مورد یمن از طریق بورس تحصیلی به محققان آمریکایی و یمنی، صورت گرفت. در ۱۹۷۹ نیز، محمد شعبان در دانشگاه اکزیتیر، مرکز مطالعات خلیج عربی را تأسیس کرد که مهم‌ترین مرکز مطالعات

در مورد خلیج فارس بود. این مرکز طی سال‌های ۱۹۹۴ تا ۲۰۰۴ به‌ویژه پس از تحریف نام خلیج فارس، مطالعات خود را بیشتر کرده، اقدام به انتشار مجله مطالعات عرب نمود. (Niblock, 1979: 116-118)

از سال ۱۹۸۴ نیز شیخ جابر احمد الصباح، امیر کویت، مرکز اسناد تاریخی را در دیوان امیری به‌عنوان یک بایگانی ملی و مرکزی برای جمع‌آوری و حفظ سوابق مربوط به تاریخ کویت منتشر کرد و کتابخانه دیوان امیری نیز به آن افزوده شد. هرچند برخی از اسناد این مرکز در زمان اشغال کویت توسط عراق به کشور عراق منتقل شد و هنوز هم مسترد نشده است (Franks, 2018: 200) در قطر نیز که فعالیت‌های آن توسط علی خلیفه الکواری در ۱۹۷۹ با تشکیل مجمع توسعه خلیج فارس برپا شده بود با حمایت‌های دولت و نشست‌های علمی سالانه گسترش یافت. در بحرین نیز در سال ۱۹۸۱ شیخ حمد آل خلیفه ولیعهد بحرین مرکز تحقیقات بحرین را تأسیس کرد که تا سال ۲۰۱۰ به فعالیت‌های خود ادامه داد. در طی این دوره، گروه باستان‌شناسی در دانشگاه ملک سعود عربستان بنیان نهاده شد و مجلات نیز در این زمینه منتشر گردید. از دیگر فعالیت‌ها می‌توان به احداث مرکز فلکلور کشورهای عربی خلیج فارس در قطر از سال ۱۹۸۳ به‌بعد اشاره کرد که در یک مجموعه ساختمان پنج طبقه در دوحه، تمامی جنبه‌های فلکلور عرب خلیج فارس را جمع‌آوری و مستندسازی کرد و به انتشار آثاری در این زمینه پرداختند. این مرکز تا سال ۲۰۰۴ به فعالیت‌هایش ادامه داد. همچنین می‌توان به بنیاد ملک فیصل در عربستان جهت بررسی تاریخ اسلام و میراث فیصل بن عبدالعزیز اشاره کرد.

از سال ۱۹۸۶ مرکز مطالعات اسناد در رأس الخیمه خیمه برپا شد که به مطالعه در زمینه تاریخ امارات پرداخت. هم‌چنین در ۱۹۸۹ مرکز جمعه الماجد در دبئی تأسیس شد. این مرکز دارای یک کتابخانه تحقیقاتی و بایگانی اختصاصی بود و به پژوهش در مورد فرهنگ امارات در همه جنبه‌ها به‌ویژه در

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

زمینه تاریخ خلیج فارس می‌پردازد و ژورنال افق تحقیقیه والتورث در سال ۱۹۹۳ راه‌اندازی کرد. (Anon,1992:127-129) مرکز باستان‌شناسی ابوظبی نیز توسط شیخ زاید آل نهیان حاکم ابوظبی گسترش یافت و این مرکز در سال ۲۰۰۵ در اداره فرهنگ و میراث ابوظبی ادغام شد و با حمایت‌های مالی شیخ زاهد، کنفرانس‌ها و نمایشگاه کتب برپا شد. در سال ۱۹۹۶ با تلاش‌های شاهزاده سلطان بن سلمان آل سعود، مرکز حفظ میراث ملی عربستان احداث شد که جهت حفظ میراث ملی با تمرکز بر جمع‌آوری ارزش‌های تاریخی و حفظ میراث معماری عربستان بود. امری که بعدها در عربستان، بحرین، امارات و قطر نیز جهت حفظ میراث معماری این کشورها دنبال شد. مدتی بعد انجمن بین‌المللی مطالعه عربستان جهت مطالعات باستان‌شناسی و تاریخ در کشورهای عضو شورای همکاری خلیج فارس تأسیس شد. هم‌چنین می‌توان به مرکز مطالعات حسن بن محمد و مرکز میراث امارات در العین اشاره نمود. مرکز حسن بن محمد در قطر مجموعه‌ای ارزشمند از کتب و نسخه‌های خطی کمیاب در مورد خاورمیانه و خلیج فارس در اختیار دارد. این همان کتابخانه ملی قطر است. (Seaman,2010:50)

پس رشد چشمگیر مطالعات خلیج فارس در قرن بیست و یکم در کشورهای عربی حاشیه خلیج فارس نشان از اهمیت وافر این پژوهش‌ها برای اعراب حوزه خلیج فارس دارد. به‌ویژه با تأکید بر باستان‌شناسی سعی در گسترش و شناساندن هویت و تاریخ خود و یا حتی تاریخ‌سازی دارند و این مقدمه‌ای برای رسیدن به دیگر اهداف و آرمان‌های آنان می‌باشد. در این کشورها، ژورنال‌ها، کنفرانس‌ها و سخنرانی‌های متعددی به این امر اختصاص داده شده‌است. چنانکه از سال ۲۰۰۲ مرکز فرهنگ و تحقیقات شیخ ابراهیم بن محمد آل خلیفه در محرق تأسیس شد تا فرهنگ، تمدن و به‌ویژه معماری تاریخی بحرین را بررسی و ترویج کند و مرکزی جهت حفظ میراث معماری محرق ایجاد شد. در سال

۲۰۰۵ انجمن تاریخ و باستان شناسی کشورهای شورای همکاری خلیج فارس که دفتر مرکزی آن در ریاض بود سعی کرد مطالعات خود را توسعه دهد و به ویژه تأکید آن ها در حوزه تاریخ و باستان شناسی بود. در این حال اداره فرهنگ و میراث ابوظبی «ADACHL» بنیان نهاده شد که مقر آن نزدیک به قصر الحسن بود و رویدادهای سالانه مانند روزهای میراث شارجه، مجموعه بین المللی شارجه و همچنین مجموعه صنایع دستی شارجه برگزار گردید. (Pollalis, 2018:770) در سال ۲۰۰۴ نیز حاکم دبی با دانشگاه کندی در دانشگاه هاروارد جهت ایجاد دانشکده دبی وارد همکاری شد و حاکم دبی به پرداخت هزینه های تحصیلی دوره های دکتری و بازدید و فرصت های مطالعاتی به هاروارد اقدام کرد و مجموعه کنفرانس ها و سخنرانی هایی در مورد خلیج فارس انجام شد. در همین حال در مسقط نیز دانشگاه سلطان قابوس، مرکز مطالعات عمان را در یک ساختمان جدید به همراه بایگانی و سالن سخنرانی تأسیس کرد. همچنین فعالیت های دانشگاه جرج تاون در قطر و ایجاد مرکز مطالعات بین المللی و منطقه ای در سال ۲۰۰۷ از دیگر فعالیت های در این زمینه بود.

دانشگاه بحرین نیز برای ترویج مطالعات تاریخی و میراث بحرین مرکز مطالعات تاریخی را در ۲۰۰۸ تأسیس کرد که در سال ۲۰۱۳ به مرکز مطالعات بحرین تغییر نام داد و مباحث مطرح شده در این مرکز در زمینه های تاریخ، مردم شناسی، جامعه شناسی، سیاست، اقتصاد و جغرافیای این ناحیه بود و سالنامه مرکز مطالعات بحرین را در سال ۲۰۱۹ منتشر نمود. در سال ۲۰۱۶ مرکز اسناد و بایگانی شارجه بنیان نهاده شد و در همین سال در عربستان انجمن حفظ میراث سعودی برای مستندسازی و محافظت از میراث ناملموس تاریخی عربستان ایجاد کرد. هر چند پس از تحولات جهان عرب که از سال ۲۰۱۱ به بعد، دولت های عربی مانند عربستان، بحرین و امارات متحده عربی برخی فعالیت های محققان در زمینه خلیج فارس شناسی را محدود و برخی فعالیت ها را با نگرانی دنبال می کنند. از دیگر

مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

فعالیت‌های مراکز مطالعاتی در طی این سال‌ها می‌توان به مرکز مطالعات بصره و خلیج عرب در دانشگاه بصره اشاره کرد که با تمرکز بر مطالعات خلیج فارس به‌ویژه در مورد کشور عراق و توسط محققان عراقی و دیگر کشورها انجام می‌گردد. (www.Bahrainmirror.com: June, 2016)

نتایج پژوهش

اهمیت خلیج فارس و شناخت این آبراه مهم برای مردمانی که سالهاست به‌رغم آنکه در طول تاریخ با موانعی روبه‌رو شده‌اند حضور آن‌ها در کنار این آبراه تداوم یافته، بسیار زیاد می‌باشد. با وجود آنکه در طی سال‌های اخیر تأکید فراوان بر نام و عنوان خلیج فارس و ایرانی بودن آن با استناد به مدارک تاریخی فراوان شده‌است، اما باید به این نکته اشاره کرد که تنها تلاش برای اثبات نام و عنوان خلیج فارس کافی نیست. جامعه ایرانی می‌بایست به شناخت آگاهانه و عمیق از تاریخ، فرهنگ، اقتصاد، طبیعت و بسیاری از مسائل اجتماعی و فرهنگی خلیج فارس دست یابد. شناخت کافی و وافی از تاریخ و تمدن و فرهنگ خلیج فارس زمینه را برای شناخت بسیاری از مسائل در تاریخ ایران فراهم می‌کند. البته باید توجه نمود که تحقیق و پژوهش در زمینه موضوعات خلیج فارس نباید صرفاً به موضوعات سیاسی محدود گردد که این باعث کم توجهی نسبت به دیگر مسائل خلیج فارس می‌شود. آنچه سبب گردید در طول تاریخ ایران توجه اندکی به خلیج فارس شود، دیدگاه برای شاهان و نآشنا بودن آنان با بسیاری از مسائل دریا و تمدن بحری بود و این غفلت تا مدت‌ها در تاریخ و در نزد مورخان ایرانی ادامه یافت. نتیجه و ثمره این غفلت باعث عدم بهره بردن صحیح از این آبراه‌های مهم گردید. پس باید تصدیق نمود که ایران شناسی نیازمند خلیج فارس شناسی می‌باشد و خلیج فارس شناسی و پژوهش در مورد آن نیازمند یک خیزش علمی و همکاری رشته‌های مختلف با برنامه‌ریزی صحیح و سرمایه‌گذاری

هدفمند است. نکته دیگری که در مورد خلیج فارس شناسی می باید به آن اشاره نمود اهمیت موضوع دیاسپورای ایرانی است که در موضوعات خلیج فارس مورد غفلت واقع شده است. لازم به ذکر است که موضوعات مطالعات مربوط به خلیج فارس شناسی از سوی بیگانگان و به ویژه غربیان و در سال های اخیر توسط محققان حوزه عربی خلیج فارس با سرمایه گذاری های عظیم و جدی به خوبی دنبال می شود. این کشورها، بعد از آنکه متوجه جایگاه مهم خلیج فارس در تحولات تاریخی منطقه و جهان شدند تلاش های وافر در زمینه پژوهش در مورد مباحث متنوع مربوط به خلیج فارس به ویژه در مورد باستان شناسی انجام دادند. آنان علاوه بر جعل نام خلیج فارس، حتی در مواردی به حذف نقش تاریخی ایران در این منطقه، اقدام کردند تا با هویت سازی و انجام تحقیقات مدون به آرمان های سیاسی اقتصادی سیاسی و اقتصادی خود دست یابند. حال با توجه به این وضعیت، لازم است که خلیج فارس شناسی به عنوان یک ضرورت مهم، جهت ایران شناسی مورد توجه جدی همگان قرار گیرد.

منابع و مطالعات:

- ابن بلخی، (۱۳۶۳) *فارس نامه*، به کوشش لسترنج و نیکلسون، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- استرآبادی، میرزا مهدی خان، (۱۳۷۷) *تاریخ جهانگشای نادری*، به اهتمام سید عبدالله انوار، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- موسوی نامی اصفهانی، میرزا محمد صادق، (۱۳۶۳) *تاریخ گیتی گشا*، به کوشش سعید نفیسی، تهران: نشر اقبال.
- اسدپور، حمید، (۱۳۸۷) *تاریخ اقتصادی سیاسی خلیج فارس در عصر افشاریه و زندیه*، چاپ اول، تهران: انتشارات مؤسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- بلاگری، احمد بن یحیی، (۱۳۶۴) *فتوح البلدان*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، چاپ دوم، تهران: نشر سروش.
- جعفری مذهب، محسن، (۱۳۷۹) *بخش ایران از سفرنامه لودوویکو دی وارتما*، کتاب ماه تاریخ و جغرافیا، شماره ۳۷ و ۳۸.
- جنگ نامه کشم و جرون نامه، (۱۳۸۴) تصحیح محمد باقر وثوقی و عبدالرسول خیراندیش، تهران: نشر میراث مکتوب.

مجموعه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۳- پاییز ۱۴۰۱، صفحه ۱-۳۱.

حدود العالم من الی المشرق الی المغرب، (۱۳۴۰) به کوشش منوچهر ستوده، تهران: چاپ دانشگاه تهران.

حسن هادی، (۱۳۷۰) سرگذشت کشتیرانی ایرانیان تا سده شانزدهم، ترجمه امید اقتداری، تهران: انتشارات به نشر.

حسینی فسایی، میرزا احسن، (۱۳۸۸) فارس نامه ناصری، به کوشش منصور رستگار فسایی، تهران: انتشارات امیر کبیر.

حسینی منشی، محمد میرک بن مسعود، (۱۳۸۵) ریاض الفردوس خانی، تصحیح ایرج افشار تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.

دلاواله، پیتر، (۱۳۸۰) سفرنامه دلاواله، ترجمه محمود بهروزی، جلد ۲، تهران: نشر قطره.

رائین، اسماعیل، (۱۳۵۰) تاریخ دریانوردی ایرانیان، بی جا.

شاردن، ژان، (۱۳۷۲) سفرنامه شاردن، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: نشر توس.

شیرازی لاری، روح الله، (۱۳۸۹) سفرنامه، به کوشش محمد باقر وثوقی، تهران: مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

طبری، محمد بن جریر، (۱۳۷۵) تاریخ طبری، جلد ۲ و ۵، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: نشر اساطیر کارنامه اردشیر بابکان، (۱۳۶۹) ترجمه قاسم هاشمی نژاد، تهران: نشر مرکز

کریم، ساموئل، (۱۳۴۰) الواح سومری، ترجمه داوود رسایی، تهران: انتشارات فرانکلین.

کیانی، محمد یوسف، (۱۳۶۶) شهرهای ایران، تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی مجیدزاده، یوسف، (۱۳۷۰) تاریخ و تمدن ایلام، تهران: نشر دانشگاهی.

مرعشی، صفوی میرزا محمد خلیل، (۱۳۶۳) مجمع التواریخ، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: انتشارات سنایی.

مروی، محمد کاظم، (۱۳۷۴)، تاریخ عالم آرای نادری، به کوشش محمد امین ریاحی، تهران: نشر علمی.

مستوفی، حمدالله، (۱۳۶۲)، نزهه القلوب، به اهتمام گای لسترنج، تهران: نشر دنیای کتاب.

مسکویه رازی، احمد بن علی، (۱۳۷۶) تجارب الامم، ترجمه ابوالقاسم امامی و علی نقی منزوی، عجم، تهران: نشر توس.

مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد، (۱۳۸۵) احسن التقاسیم، ترجمه علی نقی منزوی، تهران: نشر کومش.

هرودوت، (۱۳۵۶) تاریخ هرودوت، ترجمه وحید مازندرانی، تهران: فرهنگستان ادب و هنر.

و ثوقی، محمد باقر، ۱۳۹۰، خلیج فارس و ممالک هم جوار آن، تهران: انتشارات سمت.
 لوریمر، ج ج، (۱۹۷۱)، دلیل الخلیج (الفارسی)، الجزء الاول و الجزء الثاني، قطر، دوحه: طبع علی نفقه
 شیخ خلیفه بن محمد آل ثانی، امیردوله قطر.

Albright, Frank P (1982) *The American Archaeological Expedition in Dhofar, Oman, (1952–1953)* Washington, DC: The American Foundation for the Study of Man,

Anon (1992) “United Arab Emirates: History and Folklore Research Center”, *Asian Folklore Studies* 51.1.

Bahl, Christopher (2020) “*Transoceanic Arabic Historiography: Sharing the Past of the Sixteenth-Century Western Indian Ocean*”, *Journal of Global History* 15.2.

Bibby, T. Geoffrey (1969) *Looking for Dilmun* (New York: Alfred A. Knopf).

Bishara, Fahad Ahmad, (2020) “*The Many Voyages of Fateh Al-Khayr: Unfurling the Gulf in the Age of Oceanic History*”, *International Journal of Middle East Studies* 52.

Bishara, Fahad Ahmad (2014) “*Narrative and the Historian’s Craft in the Arabic Historiography of the Gulf*”, *The Persian Gulf in Modern Times: People, Ports, and History*, edited by Lawrence G. Potter (New York: Palgrave Macmillan)

Floor, Willem(1982)“*First Contacts between the Netherlands and Masqat or A Report on the Discovery of the Coast of ‘Oman in 1666: Translation and Introduction*”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 132.2 English translation of a 1666

report on Oman by Jacob Voge (written on the orders of Hendrick van Wijck, the director of the Dutch East India Company in Bandar Abbas) with maps by Adriaen vander Werff.

Franks, Patricia C. and Anthony Bernier (eds) (2018). *The International Directory of National Archives* (New York: Rowman & Littlefield)

Kapel, Holger (1967) *Atlas of the Stone-Age Cultures of Qatar*, Reports on the Danish Archaeological Expedition to the Arabian Gulf vol. 1, Jutland Archaeological Society Publications, published in English and Arabic.

Kelly, Marjorie (2011) “*Balancing Cultures at the American University of Kuwait*”, *Journal of Arabian Studies* 1.2.

Khouri, Fred J (1979) “*Review of Bahrain, Qatar and the United Arab Emirates: Colonial Past, Present Problems, and Future Prospects by Muhammad Sadik and William P. Snavelly*”, American Political.

Marr, Phebe (1984) “*Review of Iraq: The Contemporary State by Tim Niblock*”, *Middle East Journal* 38.2.

Niblock, Tim (1979) “*The Centre for Arab Gulf Studies University of Exeter*”, *Bulletin of the British Society for Middle Eastern Studies* 6.2.

Pollalis, Spiro and Nader Ardalan (eds), (2018). *Gulf Sustainable Urbanism: The Past*, 2 vols Doha: HBKU Press.

Seaman, Anna, (2010) “*Recorded Interviews*”, *The National*, 8 July 2010.

Serjeant, Robert B. and Robin L. Bidwell (1974) “*Introduction*”, *Arabian Studies* 1.

Strabo (1994) “*The Geography*”, translated by Horvace Leonard ions. London.

Zahlan, Rosemarie Said (1980) “*Gulf Studies in the United States*”, *Arab Studies Quarterly* 2.1.

www.Bahrainmirror.com”, June 2016